

QƏDİM EL SƏNƏTİ – HƏKKAKLIQ

Rəfail Cəfərov,

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Təsviri incəsənət kafedrasının baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: rafayil.1949@mail.ru*

Açar sözlər: həkkaklıq, zərgərlik, oyma sənəti, təsviri sənət, emalatxana, naxış, rəsm lövhələri, el sənəti.

Ключевые слова: ювелирное дело, резьба по дереву, изобразительное искусство, мастерская, вышивка, доски для рисования, народное ремесло.

Key words: jewelry, carving art, descriptive art, workshop, embroidery, drawing boards, national art.

Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycanın görkəmli sənətkarlarının zaman-zaman yaratdıqları sənət əsərləri dünya mədəniyyəti xəzinəsini daha da zənginləşdirmişdir. Onların yaratdığı sənət əsərlərinə və mədəniyyət abidələrinə ölkəmizə maraq göstərən xarici səyyahlar hər zaman yüksək qiymət vermişdilər. Göründüyü kimi, xalqımız çoxəsrlik tarixi boyunca zəngin və özünəməxsus mədəniyyət yaratmışdır.

Qədim sənət növlərindən biri, ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən tapılmış **həkkaklıq** sənəti nümunələri e.ə. I minilliyin əvvəlindən eramızın XX əsrinədək olan dövrün müxtəlif mərhələlərində yaradılmışdır. Müxtəlif cisimlər (daş, metal, əlvan metal, gil, şüşə və s.) üzərində müxtəlif naxışların, fiqurların təsvirinin, kitabələrin (yazı) itiüclü alətlər vasitəsi ilə oyulması (cızılması) **həkkaklıq** sənətini yaratmışdır. Həkkaklıq sənətinin yaranması və inkişafı dekorativ tətbiqi incəsənətin dulusçuluq, zərgərlik, daş üzərində oyma, sümük üzərində oyma, ksiloqrafiya, qravüra, linoqravüra, estamp, ofort, litoqrafiya, avtoliqrafiya və s. kimi sənət növlərinin meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Görkəmli sənət ustaları və tədqiqatçılar incəsənətin inkişaf dövrlərinin öyrənilməsində həkkaklıq sənətini ən etibarlı mənbələrdən biri hesab edirlər. Hansı ki, bu sənət nümunələrinin köməyi ilə müxtəlif dövrlərdə oyma sənəti ilə məşğul olan sənətkarların ustalıq səviyyəsini öyrənmək mümkündür.

Daşlar üzərində çəkilmiş təsvirlərə **qemma** deyilir. Qemma iki cür olur:

1. Daşların üzərindəki təsvirlər cızılmış formada olanda **intaliya** adlanır.
2. Daşların üzərindəki qabardılmış formada olanda isə **kameya** adlanır.

İtiüclü polad qələmlə bərk materiallar (daş, gil, şüşə, metal) üzərində yazılar, naxışlar, müxtəlif təsvirləri olan sənətkarlar **həkkak** adlanır.

Lövhə üzərinə həkk edilmiş rəsm əsərinin basma (çap) üsulu ilə kağıza və ya başqa materiallara köçürülən əksi **qravüra** adlanır. İşlənilmə texnikasına görə rəsmlər qabarıq və çökük olur. Qabarıq həkkətmədə rəsm lövhələrin üzərində konturları boyunca ucu iti alətlərlə 2-5 mm dərinlikdə oyulur. Nəticədə təsvirlər lövhənin səthindən hündürdə qabarıq müstəvi üzərində relyef əmələ gətirir. Çökək həkkətmədə isə rəsm metal lövhə (mis, latun, alüminium) üzərində ucu iti alətlərlə (xüsusi nəqqaş qələmi) cızılır.

Qeyd edim ki, ölkəmizin müxtəlif bölgələrində – Mingəçevir, Topqala, Qəbələ, Örenqala və qədim Gəncədən tapılmış həkkaklıq sənət nümunələrinin əksəriyyəti Alban dövrünə aiddir. Azərbaycan ərazisində tapılmış həkkaklıq sənəti nümunələrinə Yunan, Roma, Sasani sənətkarlarının əsərləri və qədim Azərbaycan oymaçı ustalarının kiçik əşyalar üzərində çəkdiqləri təsvirləri daxildir.

**Qafqaz Albaniyası
dövrünə aid qızıl möhür-üzük**

**Sasani dövrünə
aid qızıl möhür**

E.ə. IV-III əsrlərdə Azərbaycana antik həkkaklıq sənəti nümunələri İrandan, antik oyma əşyaları isə e.ə. I əsrin ortalarında Romadan gətirilmişdir.

Həkkaklıq sənəti nümunələrindən əsasən, şəxsiyyəti bildiren möhürlərin çərçivəsini tunc, gümüş və qızıldan, qası isə əqiq, xalsedon, lazurit, dağ bülluru kimi daşlardan, bəzən də metaldan düzəldirdilər. Möhürlərin üzərində insan, dini ayinlər, fantastik varlıqlar, heyvanlar, quşlar, nəbatat, müxtəlif işarələr və yazılar təsvir edirdilər.

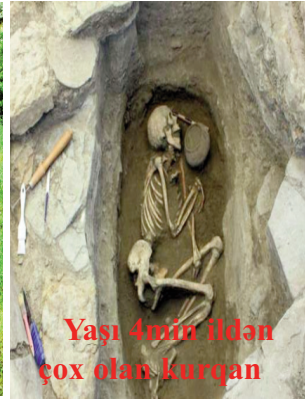
Qədim azərbaycanlılar eramızın I minilliyinin əvvəlindən həkkaklıq texnikasını yaxşı bilirdilər. Yerli ustaların yaratdıqları ilk həkkaklıq nümunələri e.ə. IV-III əsrlərə aiddir. Buna çaxmaqdaşı kimi adi daşlar üzərində cızılmış sxematik rəsmləri misal göstərmək olar. Sasani dövründə

isə yerli möhürlərdə heyvan, nəbatat, səma cisimləri (günəş, ay) və müxtəlif işarələrin rəsmləri cızılırdı.

Sənətkarlar daş möhür qaşlarını müxtəlif materialların çərçivəsinə salırdılar ki, onların təsvirlərini hər hansı bir materialın üzərinə köçürmək asan olsun. Çox zaman tunc və gümüş

Azix mağarası

**Yaşı 4min ildən
çox olan kurqan**

üzüklərin dairəvi və düzbucaqlı möhürlüyündən istifadə edirdilər. Metal rəsmlərdə isə ay motivinin müxtəlif formaları cızılırdı. Həmçinin Azərbaycanda həkkaklıqdan mal sahibini göstərən möhür, insanları bədxah ruhlardan qoruyan tilsim və bəzək kimi də istifadə olunurdu. Tilsim olan qemmalarda ilahi qüvvələrin, qədim totemlərin, tanrıların, xeyirxah ruhların təsvirləri verilirdi. Azərbaycan ərazisində ən qədim maddi-mədəniyyət nümunələri olan meqalitik abidələr, mağaralar, kurqanlar, müdafiə tikililəri, dulusçuluq, zərgərlik, həkkaklıq sənəti yaşayış məskəni üçün xarakterik olmuşdur. Monumental qaya rəsmlərində xalqın mədəniyyəti və estetik təsəvvürləri öz ifadəsini tapmışdır.

Qobustan petroqlifi

Gəmiqaya petroqlifi

E.ə. VIII-V əsrlərdən qalmış Qobustan qaya təsvirləri, Kəlbəcər rayonunun Zaxa gölü ətrafında “Ayıçınqıllı” və “Pəriçınqıllı” dağlarındakı Tunc dövrünün başlanğıcına (e.ə. III minillik) aid rəsmlər və Ordubaddan şimalda, “Gəmiqaya”

dağlarındakı qayaüstü təsvirlər də böyük əhəmiyyətə malikdir. Qobustanın “Böyükdaş”, “Kiçikdaş”, “Cingirdağ” və digər dağlarında həkk edilmiş rəsmlərdə orada yaşamış qədim insanların həyat tərz, məişəti, əməyi ilə əlaqədar təsvirləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, burada ovçuluq, maldarlıq, əkinçilik və məişətin digər sahələri ilə bağlı müxtəlif süjetlər, səhnələr, insan və heyvan təsvirləri çox dinamik tərzdə həkk edilmişdir. Qobustan qaya təsvirləri piktoqramlar ibtidai icma quruluşundan feodalizm mərhələsinədək çoxəsrlik tarixi dövrü əhatə edir.

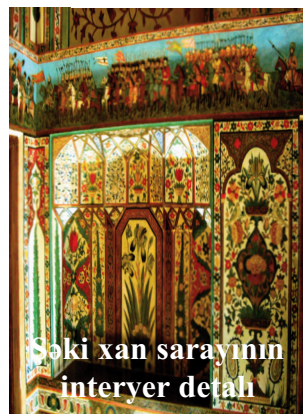
Təsviri sənətin qədim nümunələri arasında dulusçuluq, daş və metal məmulatlarını bəzəyən dekorativ naxışlar, rəsmlər, qabartmalar (relyef təsvirləri), heykəllər mühüm yer tutur. Həkkaklıq və heykəltəraşlıq nümunələri Alban (Qafqaz) dövrü sənətində geniş yayılmışdır. Mingəçevir məbədlərinin (V-VI əsrlər) daş kapitelinin səthində də müqəddəs dirilik ağacının sol və sağında üz-üzə dayanan iki Tovuzquşunun qabartma təsviri Alban dövrü heykəltəraşlığının ən kamil nümunələrindəndir.

Mingəçevir kilsə kompleksindən aşkar edilmiş qoşa tovuzquşu təsviri

Bədii metal məmulatlarının (torevitka) tərtibində plastik formalara tez-tez rast gəlinir. Mingəçevir, Topqala və s. yerlərdən tapılmış gümüş camların, tuncdan hazırlanmış su qablarının üzərində maral, şir, tovuzquşu, buta təsvirləri verilmişdir. VII əsrdən başlayaraq, İslam dininin yayılması ilə bağlı Azərbaycanın qədim tarixi şəhərlərində – Qəbələ, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı, Beyləqan, Təbriz, Marağa və Ərdəbildə Memarlıq Kompleksləri – saray, qəsir, məscid və türbələr inşa edilirdi. Həmin tikililərin dekorativ tərtibatında kalligrafiya – kitabə, ornament, kaşı və qabartma elementlərindən geniş istifadə

olunmuşdur. Şirvan-Abşeron Memarlıq Məktəbinə mənsub olan binalarda daş üzərində oyma sənəti nümunələri, həndəsi və nəbatəti naxışlar, Naxçıvan Memarlıq Məktəbini təmsil edən binaların dekorativ bəzəklərində isə şirli kərpicdən və kaşı bəzəklərindən ibarət ornament motivləri başlıca yer tutur.

Şəki xan sarayının interyer detali

Şah məscidinin fasadı

Heykəltəraşlıq sənətinin ən məşhur nümunələri arasında XIII əsrdə Bakı limanında tikilmiş Şirvanşahların “Bayıl qəsri”, yaxud “Səbail” Memarlıq Abidəsinin içərisindəki yazı və qabartma təsvirləri binanın dekorativ tərtibində həlledici rol oynamışdır. “Bayıl daşlarında” yazılarla birlikdə insan və heyvan (pələng, dəvə, at, öküz, quş) təsvirləri dərin oyma üslubunda işlənilmişdir.

Müxtəlif sənət növləri kimi, həkkaklıq sənəti də qədim dövrlərdən başlayaraq, Naxçıvanda da çox əhəmiyyətli sənət növlərindən biri olmuşdur. X-XII əsrlərdə Naxçıvanda müxtəlif sənət növləri ilə məşğul olan məşhur ustalar çalışmışdılar. Şəhərdə memarlıq, başmaqçılıq, dulusçuluq, xalçaçılıq, zərgərlik, dəmirçilik, boyaqçılıq kimi sənətlər sırasında həkkaklıq sənətinin də özünəməxsus yeri olmuşdur.

“Səbail qəsri” kitabələri

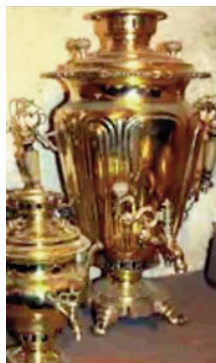
Möminə Xatun türbəsinin fasad detali

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda yüzlərlə sənət və peşə sahibləri olub ki, bu

sənət və peşə sahələrinin əksəriyyətinin əsasını qoymuş həkkaklıq sənətinin yaradıcıları (həkkaklar) kufi xətt yazılarının imkanlarından çox yaradıcılıqla istifadə etmişdirlər. Belə ki, onlar mis qablara Quran ayələri də daxil olmaqla, müxtəlif kəlamlar həkk edib, onları epqrafik ornamentlərlə bəzəyirdilər.

VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində yeni Alban sülaləsinin yaradıcısı Mehran tərəfindən tikilmiş Lahicə kəndində dabbaqlıq, çəkməçilik, papaqçılıq, sərraflıq, dəmirçilik, həkkaklıq, qalayçılıq, dulusçuluq, dərzilik, xalçaçılıq, bən-

nalıq və s. kimi müxtəlif sənət növləri fəaliyyət göstərmişdir. Lahicədə bu peşələr arasında həkkaklıq sənətinə xüsusi önəm verilirdi. XIX əsrin ortalarında Lahicədə 200-dən artıq yüksək səviyyədə təşkil olunmuş sənətkarlıq emalatxanası olub. Fəaliyyətdə olan emalatxanaların əksəriyyəti, məhz həkkaklıq sənətinə mənsub olub. Lahicə sənətkarları və ustaları odlu (tütəng, müxtəlif tipli tapançalar) və soyuq (xəncər, behbud, qılınç, bıçaq və s.) silahları da xüsusi zövqlə çox yüksək sənətkarlıqla düzəldirdilər. Bu silahlar ornamentlərlə bəzədilir və onlara sənətkarların möhürü vurulurdu. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərmiş həkkaklıq sənəti yalnız İsmayilli rayonunun Lahicə kəndində bugünədək qorunub saxlanılmışdır. Sənətkarlar

bu gün də öz qədim adət-ənənəsinə sadıq qalaraq, qədim həkkaklıq sənətini yaşadır və yüksək sənətkarlıqla müxtəlif çeşidli sənət əsərləri yaradır və bu sənəti təbliğ edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Azərbaycan el sənəti. Bakı, 1971.
2. Salamzadə Ə., Rzayev N., Kərimov K., Əfəndiyev R., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1977.
3. Əliyev Z., Hüseynov A. Cizgilərin hikməti: grafika. Şərq-Qərb, Bakı, 2014, 343 səh.
4. Толмацкий В.А. Антикварно-художественный рынок Петербурга. СПб: Лики России, 2008, с. 512.
5. Скурлов В.В. Ювелиры и камнерезы Урала. СПб: Лики России, 2001, с. 208.

R.Jafarov

Ancient art of people – engraving

Summary

The article covers interesting facts about the evolution history of one of the ancient handicrafting, xylography from the beginning of the 1st millennium BC until today.

Author provides valuable information about establishment of xylography art centres in various regions of Azerbaijan such as Mingachevir, Topgala, Gabala, Orangala, Ganja, Tabriz, Ardabil, Lahij etc. Activities and development history of these art centres. As well as their role on arising other kinds of art have been explicitly presented in the article.

Р.Джафаров

Древнее искусство – гравирование

Резюме

В статье говорится о древнем народном творчестве – гравюра, начиная с первого тысячелетия до н.э. и до сегодняшнего дня, прошедшие пути развития, представлена очень интересные факты.

Автор рассказывает о развитии этого мастерство в различных регионах Азербайджана Мингачаур, Топгала, Габала, Орангала, древняя Гянджа, Тебриз, Ардабиль, Лауч. Они являются центрами развития этого искусства.